

رویکرد نشانه‌شناسی بر نقوش نمادین و اسطوره‌ای بکار رفته در جام حسنلو

سمیرا اشعری*

زهرا حسین نژاد**

چکیده

نقوش حک شده بر روی «جام حسنلو» دارای معانی اسطوره‌ای و نمادین است که بیان‌کننده‌ی روش زندگی، آداب و رسوم و اعتقادات ایرانیان ساکن در اواخر هزاره دوم تا اوایل هزاره اول ق.م است.

اصطلاح نشانه برای اولین بار توسط «پیرس»^۱ وارد ادبیات علمی دوران مدرن شد. پیرس به فرایند تولید و تفسیر نشانه‌ها یا نشانه‌پردازی^۲ توجه دارد و آن را در کانون نظریه نشانه‌شناختی خود قرار می‌دهد. پیرس «نشانه‌ها» را به سه دسته معروف شمایل، نمایه و نماد تقسیم کرده است. اسطوره‌شناسی و نمادشناسی، آنجا که از فرهنگ اقوامی سخن می‌گویند که مربوط به دوران بسیار قبل است می‌تواند گاه مبهم و شک‌برانگیز باشد و ما را با این مسئله مواجه می‌سازد که اعتقادات حک شده بر جام حسنلو با توجه به نشانه‌شناسی، حاکی از چه اعتقاداتی می‌باشد؟ معانی موجود در این نقوش چگونه قابل تشخیص‌اند و آیا می‌توان ردپایی از این نقوش را در دوران معاصر یافت؟

از این‌رو، در این تحقیق ابتدا به تفکیک نوع نقوش (انسانی، حیوانی، گیاهی، هندسی، ترکیبی) و تحلیل نقوش جام حسنلو از جنبه اسطوره‌شناسی و نمادشناسی پرداخته شده است و در مرحله بعد نقوش منتج از جام حسنلو به لحاظ ریشه‌یابی اعتقادات در میان متون کهن ادبی و سایر اقوام و از منظر نشانه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. روش تحقیق حاضر از نوع توصیفی - تاریخی است و جمع‌آوری اطلاعات با کمک اسناد و به روش مطالعات کتابخانه‌ای بوده است. به‌طورکلی تحقیق حاضر با مطالعه اسناد تصویری مرتبط با جام حسنلو به این نتیجه رسیده که ۲۱ نقش نمادین جام حاوی روایت‌های مهمی است که در میان اقوام دیگر نیز دیده می‌شود. هم‌چنین نقوش روی جام حسنلو دارای روایتی از اعتقادات ایرانیان بوده است که تداوم بسیاری از این اعتقادات در دوره‌ی اسلام و در دوره‌ی معاصر نیز دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: حسنلو، جام، نماد، نقوش، اسطوره، نشانه

Email: hestia.1367@yahoo.com

Email: hoseinnezhad@usc.ac.ir

* کارشناس ارشد گرافیک، دانشگاه سوره، تهران، ایران

** استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران

¹ Pierce, Charles Sander. 1839 - 1914

² Semiosis

ایرانیان باستان، اسطوره‌ها و اعتقادات آیینی خود را در قالب نقش‌ها بر روی آثار معماری، ابزارآلات زندگی، ظروف و تزیینات به نمایش می‌گذاشتند. از جمله آثار تاریخی با ارزش کشور ایران، تپه حسنلو است که قدمت آن به شش هزار سال پیش از میلاد باز می‌گردد. این تپه در ۱۲ کیلومتری جنوب غربی دریاچه ارومیه و ۹ کیلومتری شمال شرقی شهرستان نقده واقع شده است. جام طلایی حسنلو با قدمتی ۳۲۰۰ ساله، که اولین بار توسط «رابرت دایسون»^۱ در سال ۱۳۱۶ ه. کشف شد، نقوش نمادین چندگانه‌ای را به نمایش می‌گذارد که در مطالعات بسیاری تفسیر شده است. (کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۱۵).

چهارچوب نظری تحقیق حاضر بر اساس نشانه‌شناسی «پیرس» شکل گرفته است. هدف و مقصود نشانه‌شناسی، مطالعه نظام-های نشانه‌ای مانند زبان‌ها، رمزها، نمادها، نشانه‌های علامتی و مواردی از این دست است و نشانه‌شناسی یکی از بهترین روش‌های کارآمدی است که با ایجاد معنی و یا به تعبیر «رولان بارت»^۲ با «فرایند معنی‌دار شدن» سر و کار دارد. اصطلاح نشانه و به تبع آن انواع نشانه از جمله نماد^۳، برای اولین بار توسط چارلز ساندرز پیرس، فیلسوف پراگماتیست آمریکایی و با تقسیم سه‌گانه نشانه توسط او وارد ادبیات علمی دوران مدرن شد و مورد استفاده در علوم گوناگون قرار گرفت. پیرس نشانه را چیزی جز منطبق در معنای گسترده‌ی آن نمی‌داند و «نشانه‌ها» را به سه دسته معروف شمایل^۴، نمایه^۵ و نماد تقسیم کرده است. از اینرو مقاله حاضر براساس نشانه‌شناسی پیرس نقوش روی جام حسنلو، نشانه‌شناسی شده است.

اهمیت پژوهش درباره نقوش جام حسنلو، از آن جهت است که این نقوش، بخشی از هویت و تاریخ و فرهنگ ایرانیان است که در آن علاوه بر تاریخی که بر مردمان ما گذشته است، روش زندگی، بینش و معنویات هویدا است. ضرورت تحقیق در این خصوص در عصر جهانی شدن و جهانی‌سازی در جهت نمایش هویت جامعه ایرانی، اهمیت بیشتری یافته است، زیرا شرکت در جامعه متکثر جهانی مستلزم بیان هویت و شناسنامه فرهنگی خود است.

از سویی دیگر، فرهنگ عامیانه ایران برخاسته از سنت‌ها و آداب و رسوم، باورها و اعتقاداتی است که میراثی به وسعت تاریخ دارند، هرچند ریشه‌ی بعضی از این آیین‌ها و رسومی که در دوران معاصر دیده می‌شود، در گذر زمان به‌دست فراموشی سپرده شده است. بسیاری از این اعتقادات چه در دوره باستان و چه در دوره معاصر به دلایل خاصی پدید آمده است. از این رو پرسش‌های تحقیق حاضر عبارتند از:

نقوش نمادین و اسطوره‌ای به‌کار رفته در جام حسنلو، با رویکردی به نشانه‌شناسی پیرس کدامند؟ آیا نقوش جام حسنلو، در دنیای معاصر نیز در فرهنگ عامیانه مردم تداوم یافته است؟ و اعتقادات ادیان باستان که به‌طور نمادین در نقوش جام حسنلو به نمایش گذاشته شده، در دنیای معاصر چگونه تداوم یافته است؟

۱- مروری بر ادبیات تحقیق

¹ Dyson, Robert D

² Barthes, Roland

³ Symbol

⁴ Icon

⁵ Index

به منظور یافتن پاسخ به سوالات ذکر شده در مقدمه، کلیه مقالات، کتب و پایان‌نامه‌های موجود در این زمینه مورد بررسی قرار گرفته است، محقق به این موضوع دست یافته که تحلیل نقوش جام حسنلو به صورت جامع در گذشته انجام نگرفته و اگر هم مقالات یا کتبی موجود باشد به علت قدیمی بودن آنها قابل استناد نمی‌باشند.

رابرت دایسون در کتابی با عنوان «کاوش در حسنلو» که در سال ۱۳۷۸ به چاپ رسیده است، به تشریح تپه حسنلو و چگونگی اکتشاف جام حسنلو پرداخته است. «پوران دیبا» سال ۱۳۵۷ در دو مقاله با عناوین «جام زرین حسنلو» و «جام زرین حسنلو ۲» که در نشریه‌ی بررسی‌های تاریخی به چاپ رسانیده، به تفسیر و تحلیل نقوش جام پرداخته که به علت قدیمی بودن نمی‌توان به آن استناد کرد.

در کتاب «مجموعه مقالات جام زرین حسنلو» که در سال ۱۳۸۷ توسط جمعی از پژوهشگران نوشته شده و در کتاب «آثار تاریخی ایران» که سال ۱۳۸۰ توسط «سیف‌الله کامبخش فرد» نگاشته شده است، تپه حسنلو و جام حسنلو را معرفی نموده‌اند. «نجفی قره آقاجی» در دو مقاله با عناوین «جستاری در نقوش هنری جام طلایی حسنلو و پیشینه نقوش آن» و «تفسیر نمادهای به کار رفته در نقوش تحتانی جام طلایی حسنلو و پیشینه آن» که در ماهنامه حافظ سال ۱۳۸۹ چاپ شده است، جام حسنلو را به تفصیل معرفی، نقوش جام را تفسیر نموده و به تحلیل پیشینه‌ی نقوش و تطبیق نقوش با موتیف‌های دیگر پرداخته است.

طبق بررسی‌های انجام شده «پوران دیبا» دو مقاله با عناوین «جام زرین حسنلو» و «جام زرین حسنلو ۲» به چاپ رسانده است که در مقاله‌ی اول به بیان موقعیت جغرافیایی و تاریخی حسنلو، قرائن باستان‌شناسی، معرفی مشخصات کلی جام، دید جامعی درباره‌ی طلاکاری ایران در نیمه‌ی اول هزاره یکم پیش از میلاد و بررسی جنبه‌های گوناگون این شی، از طریق مقایسه آن با آثار خاورمیانه قدیم، پرداخته است (دیبا، ۱۳۵۷: ۱۹۶-۱۹۷).

در مقاله دوم، به تفسیر نقوش جام به صورت مجزا پرداخته و این چنین اظهار می‌دارد که ما از فرهنگ قومی که جام زرین حسنلو بدان تعلق داشته هیچ چیز نمی‌دانیم. معذالک، معتقدات آن قوم هرچه بوده، به نظر می‌رسد که صحنه‌های نقش شده بر روی جام مبین یک نوع اظهار مطلب از راه علائم (سمبلیسیم) است که خطوط اصلی معتقدات مزبور را، آن هم به طور خلاصه، ارائه داده باشد. منشاء اکثر موضوعات نقوش جام منتهی می‌شود به اشعار اساطیری یا قهرمانی نویسندگان بین‌النهرینی که همیشه هم به یک صورت بیان نشده است. چنان‌که اساطیر اکدی با اساطیر سومری فرق داشته و بین اقوامی که تحت نفوذ اکد بوده‌اند باز هم تفاوت‌های بارزی در اساطیرشان دیده می‌شود. با وجود این‌ها، سنت‌ها از نسلی به نسل دیگر منتقل شده و نحوه بیان آنها در متون مختلف بیش یکسان مانده است (دیبا، ۱۳۵۸: ۴۵-۴۶).

در مقاله‌ای که با عنوان «جستاری در نقوش هنری جام طلایی حسنلو و پیشینه نقوش آن» که توسط «نجفی قره آقاجی» نوشته شد، جام حسنلو را به تفصیل معرفی کرده و ضمن تفسیر نقوش آن و تحلیل پیشینه‌ی آنها، به مطالعه تطبیقی از آن نقش‌ها با موتیف‌های دیگر پرداخته است. در مقاله بعدی ایشان با عنوان «تفسیر نمادهای به کار رفته در نقوش تحتانی جام طلایی حسنلو و پیشینه‌ی آن» که در همان سال چاپ نموده است، ضمن تشریح چگونگی ارتباط نقوش تحتانی جام حسنلو و پیشینه‌ی آن در فرهنگ‌های باستانی اقوام مختلف، سعی شده که نمادهای به کار رفته در نقوش تحتانی جام طلایی حسنلو را

تفسیر کرده و ما را به این نکته می‌رساند که آن نمادها نشانه‌ی حاصل خیزی زمین و فصل‌های چهارگانه است (نجفی قره آغاجی، ۱۳۸۹: ۸).

کتاب «مجموعه مقالات جام زرین حسنلو» که توسط جمعی از پژوهشگران نوشته شده است؛ توضیحاتی درباره‌ی تپه حسنلو و جام حسنلو بیان نموده و نقوش جام را به طور کلی بررسی نموده‌اند. در کتاب «کاوش در حسنلو» (رابرت دایسون) و «آثار تاریخی ایران» «سیف‌الله کامبخش فرد»، که بخشی از آن به تپه حسنلو، جام زرین و دیگر اشیاء کشف شده اختصاص داده شده است، بیشتر به معرفی آنها پرداخته‌اند نه تفسیر. در تحقیق حاضر به تحلیل نقوش نمادین و اسطوره‌ای به‌کار رفته در جام حسنلو براساس مبحث اسطوره‌شناسی و نشانه‌شناسی، تفکیک نقوش با رویکردی به نشانه‌شناسی پیرس، نمود معانی نقوش جام حسنلو، ریشه‌یابی باورها و اعتقادات نقوش جام حسنلو در دوره اسلام و در دوره معاصر پرداخته شده است که در هیچ کدام از مقالات و کتب کار شده تاکنون به این موضوعات پرداخته نشده است.

۲- جام حسنلو

تپه حسنلو در دوازده کیلومتری جنوب غربی دریاچه ارومیه و ۹ کیلومتری شمال شرقی شهرستان نقده قرار دارد و به مناسبت نام دهکده مجاورش، حسنلو نام گرفته است (فائق، ۱۳۷۵: ۹۸). این تپه دارای ارتفاع ۲۰ متر از بستر رودخانه گدار جاری و قطر آن ۲۵۰ تا ۲۸۰ سانتی‌متر است. چند تپه باستانی دیگر هم با ارتفاع ۱۵ سانتی‌متر در اطراف این تپه پراکنده‌اند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹: ۲۲۱).

یکی از آثار باستانی برجسته ایران است که در جریان کاوش‌های «رابرت دایسون» در تپه حسنلو نقده یا همان «سولدوز»^۳ در سال ۱۳۳۶ ه.ش کشف شد و قدمتی ۳۲۰۰ ساله دارد.

این جام یک پارچه طلایی حدود ۹۵۰ گرم وزن دارد و با تکنیک گوزکاری و قلم‌زنی تزیین یافته و ۲۰ سانتی‌متر ارتفاع دارد. قطر آن در قسمت قاعده حدود ۱۵ سانتی‌متر و در قسمت لبه حدود ۱۸ سانتی‌متر است، که نشان می‌دهد دیواره‌های آن تا حدودی زاویه‌دار است. حواشی دیواره‌های هر دو طرف ظرف، مزین به طرح‌های پیچ‌زیر و رو هستند که در بالا به صورت دوقلو و در پایین به صورت منفرد اجرا شده‌اند و طرح‌های قلم‌زنی شده‌ای در زیر آنها به چشم می‌خورند. تزیینات بر روی بدنه جام به دو ردیف بالا و پایین تقسیم شده و این دو ردیف تنها در یک نقطه از طریق جریان آب ناشی از دهان گاو نر در ردیف بالا و افتادن آن بر روی ردیف پایین به همدیگر پیوند خورده‌اند. تصاویر بخش بالا در یک ردیف با ارتفاع برابر اجرا شده‌اند، اما ردیف پایین از چند صحنه‌ی مختلف تشکیل شده است. زیر این جام، تزییناتی در قالب صفحه‌ی شطرنج وجود دارد که در هر چهار طرف آن قوچی در حال حرکت به سمت راست است و حس حرکت روانی را به طرح می‌بخشد. (صدرایی، ۱۳۸۷: ۷۷-۱۱۸).

این جام مربوط به تشریفات مذهبی بوده و نقوش روی آن، حاکی از موضوعات مذهبی و اساطیری است. این نقوش شباهت نزدیکی به نقوش آثار متعددی دارد که در نواحی بین‌آناتولی شرقی و سوریه شمالی تا کوه‌های زاگرس پیدا شده و متعلق به اواخر هزاره‌ی دوم تا اوایل هزاره‌ی اول قبل از میلاد هستند (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۲۹).

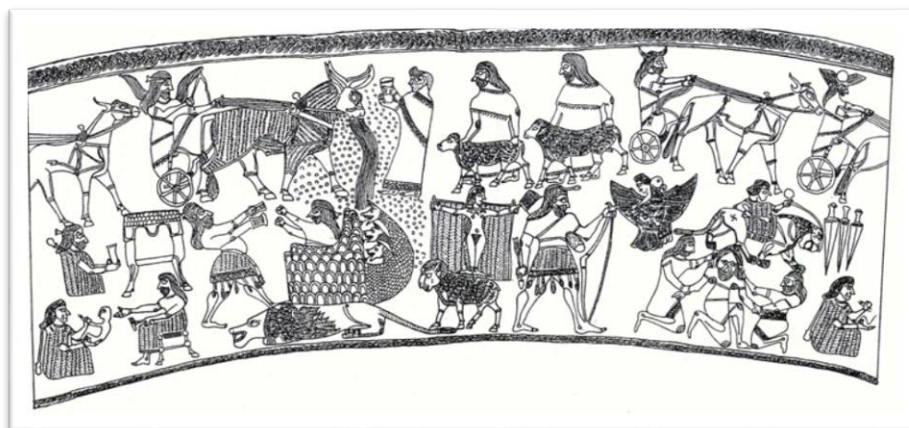
Archive of SID

جام حسنلو، بر و نیروهای متضاد اطراف وی دور آرمانی، خدایان سه ماه، دیوان و انبوه و متراکم، آئینی قوم مانایی را شده، روایت کرده- دروغین نیستند، رمزآمیز انتزاعی

قلم‌زنی‌های اساطیری محور اعتقادات انسان پراکنده در فضای می‌زند. پهلوانان گانه زمین، خورشید، هیولاها در صحنه‌ای باورهای مذهبی و با تصاویر حکاکای اند. این روایات بلکه در قالب اساطیر

قوم مذکور شکل گرفته است. اعتقادات آرمانی هنرمندان مانایی پیرامون زندگی و پیکار دور زده و از حیات انسان نشأت گرفته است (کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۲۵).

تصویر ۲- گسترده صحنه های جام حسنلو

۳- تحلیل نقوش جام حسنلو

۳-۱ تحلیل نقوش براساس مبحث اسطوره‌شناسی و نشانه‌شناسی به تفکیک نقوش

اصطلاح نشانه و به تبع آن انواع نشانه، برای اولین بار توسط پیرس وارد ادبیات علمی دوران مدرن شد و مورد استفاده قرار گرفت. پیرس به فرایند تولید و تفسیر نشانه‌ها یا نشانه‌پردازی^۱ توجه دارد و آن را در کانون نظریه نشانه‌شناختی خود قرار می‌دهد. نشانه‌پردازی مستلزم سه عنصر نشانه، مصداق و تعبیر است (چندلر، ۱۳۸۷: ۲۶). پیرس "نشانه‌ها" را به سه دسته معروف شمایل، نمایه و نماد تقسیم کرده است (آلستون، ۱۳۸۱: ۱۳۷). نشانه‌هایی که به چیزی که نماینده آن هستند شباهت دارند، شمایل خوانده می‌شوند. تمام جزئیات تصویر در مقام دال عمل می‌کنند. نشانه‌ای که با چیزی که بر آن دلالت می‌کند پیوند مشهود و ملموسی ندارد نماد خوانده می‌شود. در مورد نمادها رابطه میان دال و مدلول اصلاً روشن نیست. نشانه‌ای که رابطه‌ی مستقیم تبعی با ابژه خود دارد (یعنی گواهی بر وجود آن ابژه است) نمایه م نامند. البته در عمل، نمایه نشانه‌ای است که صرفاً رخ می‌دهد و قصدی برای ایجاد ارتباط در آن وجود ندارد. در راستای بازخوانی نقوش جام حسنلو به جهت فهم دوباره، در مرحله اول نگارنده نقوش ۲۱ گانه جام حسنلو را براساس محل قرارگیری آن بر روی جام دسته‌بندی نموده و سپس سه ویژگی مهم آن را که شامل نوع نقوش (گیاهی، انسانی، حیوانی، ترکیبی، هندسی)، تفکیک اسطوره، تفکیک نشانه می‌باشد مورد تحلیل شده است. این مهم از آن جهت صورت گرفته است که در تحلیل‌های قبلی، گاه تمام نقوش در یک دسته‌بندی کامل مورد مطالعه نبوده است. نتیجه در جدول شماره یک به نمایش گذاشته شده است.

جدول شماره ۱. دسته‌بندی نقوش جام

محل	تصویر نقش	نام نقش	نوع نقش	اسطوره شناسی	نشانه شناسی
-----	-----------	---------	---------	--------------	-------------

¹ Semiosis

نماد	نماینده	شمال	اعتقادی	آیینی	مذهبی	جنگی	تربیتی	انسانی	حیوانی	هندسی	گیاهی	قراری
		*									*	دورادور
												حاشیه های زینتی
*					*			*	*			ایزد هوا (پرادا، ۱۳۸۶: ۱۳۲). خدای طوفان (ادد) و تشوب (دیبا، ۱۳۴۴: ۴۶)
		*			*			*				جرعه فشانی
		*			*			*	*			ردیف بالا
*					*			*	*			ایزد ماه و سین (دیبا، ۱۳۴۴: ۴۸). ایزد زمین (پرادا، ۱۳۸۶: ۱۳۲).
*					*			*	*			ایزد خورشید و شمش (دیبا، ۱۳۴۴: ۴۸)
		*			*			*				پدر
*					*					*		مسند الهه
		*				*		*				کشتی گیر
*		*				*	*					ردیف میانی
		*	*					*	*			هیولایی با پیکر آدم ، تنه صخره و دمی از مار با سرهای سه گانه
*		*	*					*	*			عقابی با بال های گشوده که زن یا مردی را بر دوش حمل میکند
*			*					*	*	*		فرد شیرسوار
*		*	*							*		سه قمه
		*			*			*				مادر و نوزاد
		*			*			*				روحانی
		*				*		*				شیر
*			*					*	*			زنی ایستاده بر پشت دو قوچ

*		*				*	*				مرد کماندار		
*		*	*			*	*	*			دیو آل که توسط دو مرد گرفته شده		
*			*					*	*		چهار فوج داخل دایره		نقوش تحتانی جام
*			*	*					*		تقویم (تصویر خطوط افقی و عمودی در نقوش تحتانی جام با حالت دسته گندم)		

۲-۳ نمود معانی نقوش جام حسنلو

فرهنگ قومی که جام زرین حسنلو به آنها تعلق داشته، به درستی مشخص نیست. آنچه دارای اهمیت است، انتقال مطالب صحنه‌های نقش شده بر روی جام حسنلو از راه علائم (سمبولیسم) است. آثار باستانی خاورمیانه قدیم که همراه با متن است، در قدم اول مبنایی برای تفسیر موضوعات جام حسنلو عرضه می‌دارند. البته قبول چنین منبعی متضمن آن است که مانایی‌ها معنویاتی مشابه ساکنین بین‌النهرین داشته و اساطیری مشترک با آنها را دارا بوده‌اند.

تصاویر ردیف بالایی جام، معرف فکر اصلی شناخته و صحنه‌های ردیف پایینی (بدون هیچ توجهی به نظم آورده شده‌اند) مجموعه‌ای معرف اساطیر قهرمانی و داستانی که جزء لایتجزای کتب مقدس تقریباً تمام اقوام آسیای غربی بوده است، می‌توان تشخیص داد (دیبا، ۱۳۵۷: ۲۴۵ - ۲۴۶).

درباره‌ی نقوش متنوع جام حسنلو نظرهای گوناگون و گاه متضادی ابراز شده است. غلام‌رضا معصومی عقیده دارد که « در ابداع نقوش این جام هنرمند سازنده آن از دو داستان شیرین فارسی کهن الهام گرفته است، یکی داستان مهر فرخ دشت است بر گردونه‌ای سوار و همراه یارانش به جنگ دشمن می‌رود که پیمان‌شکنان را کیفر دهد. دیگری داستان پیروزی فریدون پیشدادی بر ضحاک ماردوش است که شاه فریدون به کمک کاوه آهنگر موفق می‌شود برضحاک پیروز شده و خواهرانش را از اسارت بیرون آورد» (بهنام، ۱۳۴۴: ۴۱). سعید نفیسی معتقد است مردم مانا به خدایان و اساطیر نیاکان و همسایگان خود معتقد بوده و دین ایشان مناسباتی با آیین مهرپرستی داشته است. در ضمن به موجود زیان‌آوری مانند اهریمن معتقد بوده‌اند و نیز به بهشت و دوزخ و پاداش نیکوکاران و کیفر بدکاران عقیده داشته‌اند، چنان‌که نقش‌های کاسه زرین حسنلو اعتقاد به بهشت و دوزخ را می‌رساند (نفیسی، ۱۳۴۲: ۲۰۹).

برای تفسیر موضوع نقوش جام حسنلو و رسیدن به معنای اصلی آن از آثار باستانی اقوام هم عصر با مالکان جام حسنلو و متون ادبی، می‌توان استفاده کرد. بنابراین در جدول شماره دو، نمود معانی نقوش روی جام حسنلو و در بین اقوام دیگر و بر اساس نشانه‌شناسی پیرس، مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول شماره ۲. نمود معانی نقوش جام حسنلو

نمود معانی نقوش جام در متون ادبی	نمود معانی نقوش جام در بین اقوام دیگر														نمود معانی نقوش جام حسنلو	نقوش ^۱										
	سومریان	سایر اقوام ایرانی	عراق	اقوام هوری	ابالامیان	آنتوریان	اورارتویی	آفریقای سیاه	هند و چین	یونانیان و رومیان	هیتیان و هیتیان نو	آکادیان	سوریه و فلسطین	مصریان باستان			بهردیان	اقوام سام و اعراب	بابلیان	قرون وسطی	آسیایه میانه	بین النهرین	شاهنامه	الهیات بالبی	متون زرتشتی	
انسانی سوار بر ارابه که به وسیله دو گاو نر کشیده می شود، نمادی از تئلیت ایزدان در حرکت و گذر زمان، برای بیان کمک خدایان به پهلوانان.																						*				ایزد هوا، خدای طوفان(دد) و تشوب(دبیا، ۱۳۴۴:ص ۴۶).
شمایلی از یک روحانی در حال تقدیم نذورات.										*	*															جرعه فشانی، آیینی به منظور حاصلخیزی زمین(دبیا، ۱۳۵۷: ۲۵۰).
شمایلی از دو نفر در حال آوردن گوسفند برای قربانی.										*	*															قربانی کردن (دبیا، ۱۳۵۷: ۲۵۵).
به طور نمادین به صورت یک انسان سوار بر ارابه با شاخصهای موجود بر سر (قوس هلال ماه).												*					*					*				ایزد ماه و سین(دبیا، ۱۳۴۴: ۴۸)
بطور نمادین بصورت انسانی سوار بر ارابه، با قرصه و بالهای بالای سر.																			*							ایزد خورشید و شمش(دبیا، ۱۳۴۴: ۴۸)
شمایلی از پدر کودک در حال دعا و تقدیم نذورات																										تقدیم نذورات به معبد توسط پدر نوزاد، که نشان از اعتقادات مذهبی و تمسک به خدایان در دور نمودن دشمنان وهمی و بیماری ها از اطراف مادر و کودک. فرو بردن سنجاق در گیسوان برای در امان

^۱ نقوش به ترتیب نقوش جدول شماره ۱ درج شده اند، به تصاویر جدول بالا رجوع شود.

																				ماندن(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴).		
میز و یا اورنگ خالی نمادی از معبد. پایه های میز به شکل سم گاو، نمادی از دامدار بودن اقوام مانایی می باشد.																			*	نماد معبد(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴).		
شمایلی از یک قهرمان																				*	قهرمانی درحال جنگ با موجودی نیمه افسانه ای(دایسون، ۱۳۷۸: ۹۰).	
به لحاظ اینکه این موجود ترکیبی، نمادی از یک هیولا است می توان آن را نمادین دانست، و چون عینا تصویر شده است میتوان آن را شمایلی دانست.																			*	فرزند کوماری و صخره(دایسون، ۱۳۷۸: ۹۰). صحنه خارج شدن سر های مار از پشت کوهستان کارکرد نمایش نگهبانان دهشت آور کوهستان را دارد(صدراپی، ۱۳۸۷: ۴۶).		
عقاب گاه نماد خورشید و گاه نماد ماه می باشد. شمایلی است زیرا ماجرای یک داستان را عینا تصویر شده است.																			*	*	عقاب حامل زنی نابارور و رفتن به سوی خدایان برای دریافت گیاه معزه آسا(دیبا، ۱۳۵۷: ۲۶۲).	
شیر و فرد شیرسوار به صورت نمادین تصویر شده اند که معانی خاصی را بیان میکنند. بنابراین نمیتوان آن را شمایلی دانست.																			*	*	نماد خورشید(سواستیکا) بعنوان قدرت برتر، شیر در زمین مظهر خورشید آسمان(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴). فرد شیرسوار مظهر عشق و ربت النوع صبح حاکم بر تقدیر جنگ و کشتار(دیبا، ۱۳۵۷: ۲۷۰).	
باور ایرانیان باستان به اینکه بوسيله اشیاء نوک تیز میتوان دیو آل را فراری داد در جام حسنلو بصورت سه قمه تصویر شده است. قمه از سویی چون اشاره به یک باور دارد نمادین است و از سویی چون سه قمه عینا تصویر شده شمایلی است.																				*	پراکنده نمودن اجنه و شیاطینی که در شب شش به زن فارق شده حمله می کردند و ناقل تب و لرز و بیماری بودند، با وسیله نوک تیز(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴).دفن قمه همراه جسد مرده در قبر(دیبا، ۱۳۵۷: ۲۷۵).	

شمایلی از روحانی، مادر و کودک که عینا تصویر شده است.	*																			تولد کودک با شکافتن پهلوی مادر توسط روحانی یا عمل ختنه(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۲۷).	
شمایلی از شیر درنده.	*																		*	نمایش نگهبانان دهشت آورکوهستان(صدرایی، ۱۳۸۷: ۴۶).	
قوچ نمادی از الهه باروری. الهه ایستاده بر قوچ از سویی نمادی از ایشتار، و از سویی به علت نمایش زمین زراعی با دستهایش نمادی از باروری است.																			*	ایشتار، الهه باروری و حاصلخیزی. قوچ الهه باروری(دبیا، ۱۳۵۷: ۲۵۸).	
به لحاظ اینکه کماندار عینا تصویر شده شمایلی می باشد، اما طریقه نگهداشتن کمان نمادین و مار به دور سر او نمادی از جاودانگی خرد و تهاجم به دیوان، هیولاها است.																			*	طریقه نگهداشتن کمان به مشابه نمایش قدرت، اگر مار نشان الوهیت قهرمان باشد، در اینصورت او خدای جنگ یا فرشته ای مظهر یکی از عناصر طبیعی یا یک شاه یا یک رئیس قوم؟(دبیا، ۱۳۵۷: ۲۶۰).	
دو انسان بصورت شمایلی تصویر شده است. موجودی ترکیبی نمادی از دیو آدم می باشد.	*	*	*																*	دیو آدم، دشمن زنان تازه فارغ و رباینده نوزادان(دایسون، ۱۳۷۸: ۱۹۱).	
قوچ نمادی از حاصلخیزی، باروری و جاودانگی. گندم نماد مرگ و تولد دوباره و عطیه زندگی. مربع نماد زمین. دایره نماد آسمان.																				قوچ نشانگر منطقه البروج، مظهر تجدید نیروی شمسی بهار در هر سال، نماد حاصلخیزی و باروری، و از طریق دانه گندم یادآور توالی فصول و بازگشت زمان درو(قره آجاجی، حاتم، ۱۳۸۹: ۱۴). مربع یادآور صفحه شطرنجی، عرصه عمل و قدرت های کیهانی(شوالیه و گربران، ۱۳۸۵: ۶۴). پیوستگی دایره - مربع یادآور جفت آسمان - زمین(شوالیه و گربران،	

																								۱۳۸۵: ۱۹۴).
تقویمی که بصورت نمادین تصویر شده است.							*	*	*	*														جنبه های دوگانه ماندالا- یا عالم (بوکهارت، ۱۳۸۱: ۳۵-۳۶). تقویم سالیانه (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۱۰۳)

۳-۳ ریشه یابی باورها و اعتقادات معاصر در روی جام

حکاکی‌های جام حسنلو هر یک عناصر و اجزایی در شکل‌گیری و بیان باورها و پندارهای مردم سه هزار سال پیش است و پیام‌آور زندگی پر از مخاطره انسان در محیطی پر از دشمنان وهمی و نیروهای مخرب آشکار و پنهان است. در روزگار ما بسیاری از این پندارها اگرچه رنگ باخته‌اند، ولی در درون‌مایه عقاید و ایمان طبقات مختلف جامعه باقی مانده است و به صورت پاره‌ای از مراسم و مناسک قابل رؤیت است، اگرچه ریشه‌ی آن به فراموشی سپرده شده است. در این قسمت از مقاله، به آیین، اعتقادات و مراسمی اشاره می‌شود که به‌طور نمادین در نقوش جام تصویر شده است و در دوران معاصر نیز گاه به‌طور دگرذیسی شده‌ای وجود دارد. این مراسم که ریشه آن به سه هزار سال پیش باز می‌گردد، با ورود دین اسلام با اندک تغییراتی همچنان در بین مردم دیده می‌شود.

جدول شماره ۳. ریشه یابی باورها و اعتقادات معاصر در نقوش جام حسنلو

نقوش	ریشه یابی باورها و اعتقادات نقوش جام حسنلو در دوره باستان	ریشه یابی باورها و اعتقادات نقوش جام حسنلو در دوره اسلام	ریشه یابی باورها و اعتقادات نقوش جام حسنلو در دوره معاصر
	روحانی با وسیله ای برنده، پهلوی مادر کودک را شکافته و نوزاد را به دنیا آورده. "جولیوس سزار" در یکصد سال قبل از میلاد با شکاف در پهلوی مادرش زاده شد و این عمل جراحی از آن پس به سزارین شهره گشت. و یا انجام عمل شخته(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۱).	عمل ختنه از دوره اسلام به بعد بین مسلمانان رواج یافت.	در دوران معاصر یکی از روش‌های معمول برای به دنیا آوردن نوزادان سزارین است.
	موجودی که ربابنده نوزاد و دشمن زنان تازه فارغ شده است در جام حسنلو بصورت "دیو آدم" پلید تصویر شده، در متون زرتشتی دیو آل نامیده شده است. قمه که تصاویری نمادین و انتزاعی در جهت تهدیدی به منظور دور کردن دشمنان وهمی و دیو آل از حول و حوش مادر و کودک است، که اشاره مستقیم به باور و پنداری نزد اقوام ایرانی است، که با وسیله نوک تیز، اجنه و شیاطینی که در شب شش به زن فارغ شده حمله می‌کردند و ناقل تب و لرز و بیماری بودند، فراری می‌داده(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴).		اقوام کردتشین در اطراف تپه حسنلو هنوز هم به دیو آل اعتقاد دارند و به قنداق نوزاد تازه به دنیا آمده سوزنی وصل میکنند تا از دیو آل در امان باشند.
	پدر نوزاد نذورات خود را به معبدی تقدیم می‌کند که نشان از ایمان و اعتقادات مذهبی و تمسک به خدایان در تضمین سلامت و دور نمودن دشمنان وهمی و بیماریها از اطراف مادر و کودک است(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴).	از دوره اسلام به بعد مسجد بوجود آمد و مسلمانان برای دعا و نذر کردن به آنجا می رفتند.	امروزه هر انسانی که به دینی یا فرقه ای اعتقاد دارد برای دعا کردن و نذر و نیاز به مکانی خاص می رود. مسیحیان و یهودیان در مقابل صلیب زانو میزنند و دعا و نذر می کنند، بودایان نیز درمقابل همجسمه بودا می ایستند و نذورات خود را تقدیم میکنند و دعا می کنند همچون مرد جام. سایر ادیان (به غیر دین اسلام) تقریباً به همین شکل به خدایان خود تمسک می جویند.
	نماد معبد به صورت میزی حکاکی شده است(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴).	بعد از ورود اسلام مسجد جایگزین معبد شد و مسلمانان برای تمسک به خدای متعال به آنجا می رفتند.	هر کدام از ادیان برای خود مکانی خاص دارند همانند معبد که پیروان آن دین به آنجا میروند و به عبادت می پردازند. نماد مسجد مناره میباشد، نماد کلیسا صلیب و ...

<p>در ایران آینه از اولین هدایای سستی عروس می باشد، که مظهر روشنایی است. آینه نماد تصویر پیدایش و روشنایی است که بر سر سفره هفت سین گذاشته می شود.</p> <p>در شصت تا هفتاد سال پیش از این شرق شناسان آلمانی این نقش و نماد را تحت عنوان؛ صلیب شکسته و علامت آریایی در جهت قدرت برتر و نیز نژاد برتر برای هیتلر تعریف کردند و از آن پس نقش آرمانی آلمان نازی گردید. در این روزگار نیز صلیب شکسته در بین نئو نازیهای جوان آلمان مجددا اهمیت گذشته خود را باز یافته است.</p>		<p>شیرسوار در دست چپ آئینه ای دارد تا نور خورشید را به نشانه حمایت خدای خورشید بر خود منعکس نماید(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۴). در رسوم هوری، در لیست هدایای عروسی یک شاهزاده خانم مینانی با یک فرعون، دو آینه قید گردیده است. وجود آینه در جام حسنلو نشان از نفوذ تمدن هوری در ایران غربی است(دبیا، ۱۳۵۷: ۲۷۴).</p> <p>چلیا نماد خورشید (سواستیکا) بعنوان قدرت برتر حکاکی شده است(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۵).</p>	
<p>در فرهنگ فلکلور اقوام کردنشین در اطراف تپه حسنلو همچنان برای نزول باران و حاصلخیزی زمین آیین و مراسمی را به جا می آورند. بوجه بارانه (چمچمه باران) عروسک باران خواهی در کردستان است که در ایام خشکسالی یا سالهایی که میزان بارندگی کم است، برگزار می شود.</p>	<p>برای نزول باران و حاصلخیزی زمین دو رکعت نماز آیات به جای آورده شود که دارای مراسم و آیین خاص خود می باشد که توسط روحانی و مردم انجام می شود.</p>	<p>جرعه فشانی یک نوع تقدیم پیشکش است که به وسیله شاه یا کاهن بزرگ انجام می گرفته، که آئینی بود به منظور حاصلخیزی زمین بوده است. روحانی با نذورات خود به خدای ماه و تیشتر باران را سپاس می گوید(دبیا، ۱۳۵۷: ۵۰).</p>	
<p>در دوران معاصر نیز مردم در مضایق و تنگناها، در گشایش و مناسبت های نشاط آور و در حفاظت از بلایا با اعتقاد کامل متوسل به قربانی و یا تقدیم نذورات می شوند.</p>	<p>در اسلام نیز داستان قربانی کردن اسماعیل توسط ابراهیم خلیل آمده است.</p>	<p>دو نفر برای تیشتر قربانی می آورند تا او بتواند به فرمان خدای ماه بیارد(دبیا، ۱۳۵۷: ۲۵۵). بدیهی است که توفیق قهرمانان اسطوره ها بر دیوان و ددان متضمن نذورات و قربانی بوده است. تعبیر واژه قربانی عملی اختیاری در جهت فدیه به منظور دفع شر بوده است(کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۳۹-۴۰).</p>	
<p>در چین، دایره و مربع نمایانگر وحدت آسمان و زمین، بین و یانگ در مقام مقایسه، انسان کامل است. دایره حرکت آسمان ها نیز هست که گرداگرد مربع ثابت زمین می گردد(کوبر، ۱۳۸۶: ۱۴۲).</p>	<p>دایره نماد کیهان، نماد روشنگری و کمال که از طریق مثلث به مربع نماد زمین و مخلوقات تبدیل می شود، مرکز دایره نماد حقیقت ابدی است که نشانگر ذات الهی است که باید تجسم پیدا کند.</p>	<p>دایره - مربع همواره یادآور جفت آسمان - زمین را نشان می دهد(شوالیه و گربران، ۱۳۸۵: ۱۹۴). دایره مانند کره، نمادی است برای کیهان و آسمان ها و خدای متعال در شرق و غرب، آسمان و زمین به ترتیب، به وسیله دایره بی در درون یک مربع نشان داده می شود(هال، ۱۳۸۷: ۹).</p>	
<p>امروزه تقویم در هر خانه ای وجود دارد و جزوه ضروریات زندگی می باشد.</p>		<p>سال را به دوازده ماه تقسیم کرده، برای هر ماه سه صورت فلکی ارتباط می یابد. بنابراین هر ماه به سه صورت دوره ای ده روزه تقسیم می کردند(مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۱۰۳).</p>	

۴- نتیجه گیری

به طور کلی و با توجه به پرسش های آغازین مقاله حاضر، می توان چنین اذعان داشت که جام حسنلو با قدمت ۳۲۰۰ ساله یکی از جام های پرکار دوران باستان است که فاقد ترکیب بندی مجلل می باشد. این جام با ۲۱ نقش، دارای معانی اسطوره ای و نمادین می باشد. بسیاری از این نقش مایه ها ریشه در الگوهای قدیمی تری دارند که دامنه زمانی هزاران ساله و گستره مکانی وسیعی را در بر می گیرند. در این مقاله نقوش جام طبق سه مرحله تحلیل شده است که در ذیل به تفکیک بیان می شود.

الف: با مطالعه جام بر مبنای اصول نشانه شناسی و اسطوره شناسی و تفکیک نقوش، ابتدا نقوش ۲۱ گانه بر اساس محل قرارگیری بر روی جام مطالعه شده و سپس بر مبنای اصول نشانه شناسی پیرس تحلیل شده است. نتایج به دست آمده از این تحلیل به شرح ذیل است:

- کل نقوش جام حسنلو به لحاظ تفکیک نقش دارای ۵ نوع نقش می باشد: یک نقش گیاهی، پنج نقش هندسی، نه نقش حیوانی، چهارده نقش انسانی و دو نقش ترکیبی.
 - از لحاظ اسطوره شناسی، اساطیر موجود در جام حسنلو در چهار دسته مجزا از هم قرار می گیرند: پنج اسطوره جنگی، ده اسطوره مذهبی، یک اسطوره آیینی و شش اسطوره اعتقادی.
 - سومین نکته با ارزش در مورد نشانه شناسی نقوش می باشد. نقوش جام حسنلو دارای هر سه نوع نشانه شناسی (نمادین، نمایه ای، شمایی) می باشد و در مواردی نیز ترکیبی از آنها دیده می شود.
- با تحلیل نقوش جام بر طبق این سه مرحله می توان به این نکته پی برد که نقوش جام از لحاظ نوع شناسی، اسطوره شناسی، نشانه شناسی بسیار غنی می باشد.

ب: مطالعه نقوش جام بر اساس نمود معانی در میان اقوام مختلف از جمله اقوام هوری، آشوری، بابلی، سومری، آکدی و...، همچنین نقوش با متون ادبی دوره های مختلف (شاهنامه، الهیات بابلی، متون زرتشتی) تطبیق داده شده است. ارتباط میان جام حسنلو و مردمانش با سایر اقوام دوره باستان پیوندهای ادبی و تصویری بسیاری وجود دارد. در نقوش دوره هخامنشی و جام مارلیک (تمدن مانایی) به خوبی میتوان رد پایی از نقوش جام حسنلو را پیدا کرد که نشان از تأثیر هنر و نقوش جام حسنلو بر نقوش دوره هخامنشی و تمدن مانایی است. در تکمیل مطالب، به تحلیل نقوش برای پاسخ به چرایی انتساب واژگان نماد، نمایه و شمایل پرداخته شده است. به طور مثال نقش قوچ که در جام حسنلو دیده می شود نمادی از حاصل خیزی، باروری و جاودانگی می باشد. سایر نقوش نیز در جدول شماره ۲ به طور کامل تحلیل شده است.

ج: ریشه برخی از رسوم دوران معاصر در نقوش جام وجود دارد، که به نظر می رسد پاره ای از اعتقادات مردم باستان که بر جام حسنلو نقش شده اند، در دوره معاصر تداوم یافته و با ورود اسلام نیز به گونه ای دگرذیسی کرده اند. ۹ نقش از نقوش جام برای دریافتن به ریشه اعتقاد معاصر تحلیل شده است، از جمله عمل قربانی کردن در جهت دفع شر، چنانچه در اسلام نیز در مراسم قربانی کردن حضرت ابراهیم دیده می شود و سایر نقوش نیز در جدول شماره ۳ بررسی شده است. همچنین به نظر می رسد انسان ها در تمامی دوره های تاریخی نیاز به وجود خدا و امدادهای غیبی را احساس می نموده اند، از این رو به واسطه آداب و رسوم مختلف به نیروی الهی متوسل می شده اند.

- ۱- آریان پور، منوچهر و همکاران. (۱۳۸۵). *فرهنگ انگلیسی به فارسی*. چاپ ششم. جلد دوم. انتشارات جهان‌رایان: تهران.
- ۲- استرینیاتی، دومینیک. (۱۳۸۸). *مقدمه‌ای بر نظریه‌های فرهنگ عامه*. ت: ثریا پاک نظر. انتشارات گم نو: تهران.
- ۳- آلتون، ویلیام. پی. (۱۳۸۱). *فلسفه زبان*. احمد ایرانمنش و احمدرضا جلیلی. دفتر نشر و پژوهش سهرودی. چاپ اول: تهران.
- ۴- الیاده، میرچا. (۱۳۸۶). *چشم اندازهای اسطوره*. ت: جلال ستاری. چاپ دوم. انتشارات توس: تهران.
- ۵- باستید، روژه. (۱۳۹۱). *دانش اساطیر*. ت: جلال ستاری. چاپ دوم. انتشارات توس: تهران.
- ۶- بلک، جرمی و گرین، آنتونی. (۱۳۸۵). *فرهنگنامه خدایان، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان*. ت: پیمان متین. چاپ دوم. انتشارات امیر کبیر: تهران.
- ۷- بهنام، عیسی. (۱۳۴۴). *داستانی از حسنلو و جام‌آن*، مجله هنر و مردم، شماره ۳۶.
- ۸- بوکهارت، تیتوس. (۱۳۸۱). *هنر مقدس*. ت: جلال ستاری. چاپ سوم. انتشارات سروش: تهران.
- ۹- پرادا، ایدت. (۱۳۸۶). *هنر ایران باستان*. ترجمه یوسف مجیدزاده. چاپ سوم. دانشگاه تهران: تهران.
- ۱۰- پیرحیاتی، محمد. (۱۳۸۵). *مقدمه‌ای بر اساطیر*. چاپ اول. دفتر نشر و پژوهش سهرودی: تهران.
- ۱۱- تالیف جمعی از پژوهشگران. (۱۳۸۷). *مجموعه مقالات جام زرین حسنلو*. ت: علی صدراپی و صمد علیون. چاپ اول. انتشارات گنجینه هنر: تهران: ارومیه: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی.
- ۱۲- چندلر، دانیل. (۱۳۸۷). *مبانی نشانه‌شناسی*. ت: مهدی پارسا. انتشارات سوره مهر. چاپ اول: تهران.
- ۱۳- دایسون، رابرت. (۱۳۷۸). *کاوش در حسنلو*. ت: علی صدراپی و صمد علیون. انتشارات گنجینه هنر: تهران.
- ۱۴- دیبا، پوران. (۱۳۵۷). *جام زرین حسنلو*. ت: انوشیروان و کیلی. نشریه بررسیهای تاریخی. شماره ۷۸. مهر و آبان ۱۳۵۷. صفحه ۱۸۷-۲۳۲. نشریه ستاد بزرگ ارتشداران، کمیته تاریخ نظامی.
- ۱۵- دیبا، پوران. (۱۳۵۷). *جام زرین حسنلو ۲*. ت: انوشیروان و کیلی. نشریه بررسیهای تاریخی. شماره ۷۹. آذر و دی ۱۳۵۷. صفحه ۲۴۳-۲۷۶. نشریه ستاد بزرگ ارتشداران، کمیته تاریخ نظامی.
- ۱۶- رئیس‌نیا، رحیم. (۱۳۷۹). *آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام*. جلد اول. چاپ سوم. انتشارات مینا: تهران.
- ۱۷- شوالیه، ژان و گریبان، آلن. (۱۳۸۵). *فرهنگ نمادها*. جلد چهارم. ت: سودابه فضایی. چاپ اول. انتشارات جیحون: تهران.
- ۱۸- فائقی، ابراهیم. (۱۳۷۵). *آذربایجان در مسیر تاریخ ایران*. جلد اول. چاپ اول. انتشارات یاران: تبریز.
- ۱۹- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۳). *انسان‌شناسی شهری*. نشر نی: تهران.
- ۲۰- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۸۰). *آثار تاریخی ایران*. موسسه انتشارات تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه): تهران.

- ۲۱- کفشچیان مقدم، اصغر. یاحقی، مریم. (۱۳۹۰). *بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران*. نشریه باغ نظر. شماره ۱۹. سال هشتم. زمستان ۱۳۹۰. صفحه ۶۵-۷۶.
- ۲۲- کوپر، جی. سی. (۱۳۶۸). *فرهنگ مصور نمادهای سنتی*. ت: ملیحه کرباسیان. چاپ دوم. انتشارات فرهنگ نشر نو: تهران.
- ۲۳- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۹). *پیشینه ی سفال و سفالگری در ایران*. انتشارات نسیم دانش: تهران.
- ۲۴- گیرشمن، رمان. (۱۳۷۱). *هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی*. ت: عیسی بهنام. چاپ دوم. انتشارات علمی و فرهنگی: تهران.
- ۲۵- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۹). *تاریخ تمدن بین النهرین*. جلد دوم. چاپ اول. انتشارات مرکز نشر دانشگاهی: تهران.
- ۲۶- محسنیان راد، مهدی. (۱۳۸۵). *ارتباطشناسی*. چاپ هفتم. انتشارات سروش: تهران.
- ۲۷- نجفی قره آقاجی، محمد رضا. حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۹). *جستاری در نقوش هنری جام طلایی حسنلو و پیشینه نقوش آن*. نشریه حافظ. شماره ۷۵. آبان ۱۳۸۹. صفحه ۹-۱۶.
- ۲۸- نجفی قره آقاجی، محمد رضا. حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۹). *تفسیر نمادهای بکار رفته در نقوش تختانی جام طلایی حسنلو و پیشینه آن*. نشریه حافظ. شماره ۷۸. بهمن ۱۳۸۹. صفحه ۸-۱۴.
- ۲۹- نفیسی، سعید. (۱۳۴۲). *تاریخ اجتماعی در دوران پیش از تاریخ و آغاز تاریخ*. تهران.
- ۳۰- واحد دوست، مهوش. (۱۳۸۹). *رویکرد های علمی به اسطوره شناسی*. چاپ دوم. انتشارات سروش: تهران.
- ۳۱- ولودیمیر، والتر اوداینیک. (۱۳۷۹). *یونگ و سیاست: اندیشه های سیاسی و اجتماعی کارل گوستاو یونگ*. ت: علیرضا طیب. چاپ دوم. نشر نی: تهران.
- ۳۲- هال، جیمز. (۱۳۸۷). *فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب*. ت: رقیه بهزادی. چاپ سوم. انتشارات فرهنگ معاصر: تهران.
- ۳۳- یاحقی، محمد جعفر. (۱۳۸۸). *فرهنگ اساطیر و داستان واره ها در ادبیات فارسی*. چاپ دوم. انتشارات فرهنگ معاصر: تهران.

1- Pouran, Diba. (1965 = 1344). *Les tresors de l'Iran; et le vase en or des Manneens*. Paris: Editions A. Morance.

2- Porada, Edith. (1963 = 1343). *Iran ancien; l'art a l'epoque Preislamique*. Paris: A. Michel.

3- Dyson, Robert D. (1978 = 1357). *Cell biology : a molecular approach*. Boston: Allyn and Bacon, Inc.